

Əsədova Ruqıyyə¹⁹

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİL TƏRZLƏRİNİN YARANMA YOLLARI

Dilçilikdə tərz kaqteqoriyası az tədqiq olunmuş məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində də feilin tərz kateqoriyasının mövcudluğu tam olaraq qəbul edilmir. “Ancaq Azərbaycan dilində feil tərzlərinin ilk tədqiqatçısı olan Z.İ.Əliyeva hələ 1953-cü ildə “Azərbaycan dilində feilin tərz kaqteqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir” (6, səh 5). Bundan başqa, Z.İ.Budaqova Azərbaycan dilinin qrammatikası kitabında “Feil tərzləri” mövzusunda yazmışdır. Tədqiqatçı feil tərzlərinin analitik üsulla və feilin zamanları vasitəsilə ifadə edilməsini araşdırıb. Z.İ.Budaqovanın fikrincə, Azərbaycan dilində, habelə türk dillərində feil tərzləri, əsasən, analitik üsulla düzəlir. “Z.İ.Budaqova müasir Azərbaycan dilində işlənən feil tərkiblərinin analitik formalarını belə təsnif edir: Tərz birləşməsi tərkibində mühüm əhəmiyyətə malik olan ünsürlərdən biri də köməkçi feildir. *Durmaq, qurtarmaq, qalmaq, getmək, gəlmək, çatmaq, yetişmək və çıxmaq* feilləri tərzləri ifadə edən köməkçi feillərdən hesab olunur. Bu köməkçi feillər hər biri ayrılıqda müstəqil mənaya malikdir”(6, səh.6). R.Rəcəbova “Azərbaycan dilində feil tərzləri” kitabında Azərbaycan dilində işlənən feilin tərz formalarının yaranması və ifadə üsuluna görə iki qrupda birləşdirir:

1. Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi
2. Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi – morfoloji yolla, yəni feil köklərinə şəkilçilər əlavə etməklə düzəlir. Lakin feil köklərinə əlavə olunan şəkilçilər yeni leksik-semantik mənalı söz yaratmır, köhnə sözün mənasını yeni çalarla dəyişir. Yəni köhnə feilin ifadə etdiyi hərəkəti kəmiyyətə dəyişir. Ancaq burada əsas semantik məzmun dəyişmir. Bu zaman feilin mənasının şəkli dəyişir. Feil köklərinə əlavə olunan bu şəkilçilər isə leksik-qrammatik şəkilçilər hesab olunur. Bu şəkilçilər leksik-semantik şəkilçilər olmadığı üçün qoşulduqları sözlərdə yeni leksik-semantik məna yaratmır. Bu şəkilçilər qoşulduqları feillərə sürəklilik, təkrarlıq, intensivlik, qüvvətlik, və s. yeni qrammatik məna çalarları verir. Bir sözlə, bu şəkilçilər yeni leksik məna deyil, tərz mənası yaradır. Azərbaycan dilində tərz yaradan şəkilçilərə R.Rəcəbova “Azərbaycan dilində feil tərzləri” kitabında aşağıdakıları şəkilçiləri nümunə gətirib:

- ala, -ələ - sürəklilik, intensivlik
- mala, -mələ - təkrarlıq, intensivlik
- qala, -kələ, -gələ - anilik, təkrarlıq
- acla, -əclə - intensivlik, təkrarlıq
- cala, -cələ - intensivlik, təkrarlıq
- na, -nə - intensivlik
- ix, -ux, -ik, -ük - intensivlik, sürəklilik
- ı, -i, -u, -ü – sürəklilik
- şa, -şə, -ş – sürəklilik
- şdır, -şdir, -şdur, -şdür –hərəkətin təkrarı və qısa müddətliyi
- qla, -klə - intensivlik, təkrarlıq
- n – intensivlik, təkrarlıq

Bu şəkilçilər qoşulduqları feillərə yeni məna çaları verir. Ancaq semantik cəhətdən feil heç bir dəyişikliyə uğramır. Başqa sözlə desək, feillərdə yeni tərz formalaşdırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri qoşulduqları sözlərlə birlikdə ayrı-ayrılıqda təhlil etmək olar.

-ala, -ələ şəkilçisi feillərə qoşulduqda yeni semantik məna xüsusiyyətinə malik feillər əmələ gətirmir, ancaq sürəklilik, intensivlik bildirən feillər düzəldir:

səpmək – səpələmək

ovmaq – ovalamaq

qoxumaq – qoxulamaq

-mala, -mələ şəkilçisi Azərbaycan dilində təkrarlıq, intensivlik təzi bildirən feillər əmələ gətirir:

boğmaq – boğmalamaq

bükmək - bükmələmək

yığmaq- yığmalamaq

-xala, -qala, -kələ, -gələ şəkilçilərinin mövcudluğuna çox tez-tez rast gəlinməsədə, dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçilərin köməyi ilə düzələn yeni feil tərzləri var. “N.K.Dmitriyev – qala şəkilçisinin feilin hərəkətinin təkrarlığı, aniliyi tərzini bildirdiyini göstərir (6, səh 33)”:

süpürmək - süpürgələmək

ovmaq – ovxalamaq

-acla, -əclə, -cala, -cələ şəkilçiləri hərəkətin təkrarlığını, intensivliyini bildirən tərz çaları əmələ gətirir:

Sıxmaq – sıxcalamaq

Qurmaq – qurcalamaq

Döymək – döyəcləmək

Aslan nə düşündüsə, köksünü ötürüb yerində qurcalandı. (S.Qədirzadə)

-na, -nə şəkilçisi ilə düzələn feillərə az rast gəlinmədə, bu şəkilçilərdə tərz yarada bilir:

qısmmaq – qısnamaq

əsmək - əsnəmək

cırmaq - cırnamaq

-ix, -ux, -ik, -ük şəkilçiləri feil köklərinə qoşularaq feillərə hərəkətin intensivliyi, sürəkliliyi tərz çaları verir:

durmaq – duruxmaq

sınmaq – sınixmaq

bezmək – bezixmək

-i, -i, -u, -ü şəkilçilərinə ədəbiyyatda çox az rast gəlinir.

Sürmək – sürümək

İti öldürənə sürüdürlər.

Bu zaman məni qəribə bir qorxu hissi bürüyürdü.

-şa, -şə, -ş şəkilçiləri. “S. Cəfərov bu şəkilçilərin daşlaşdığını yazır. Onun fikrincə bu şəkilçi ilə yaranan feillər uzun müddətli hərəkət mənasını ifadə edir. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi dilimizdə yenə də daşlaşaraq sözlərin tərkib hissəsinə çevrilmək üzrədir. Hərəkətin zaman etibarilə uzun müddət davam etdiyini bildirən feillər əmələ gətirir.(6, səh 41)” :

qurmaq – qurşamaq

tövmək – tövşəmək

-şdır, -şdir, -şdur, -şdür şəkilçilərinin mövcudluğunu təkcə “Z.Tağızadə göstərmişdir. O, *əzişdirmək, didişdirmək, büzişdirmək, söküşdirmək və töküşdirmək* feillərini nümunə göstərir (6, səh 44)”. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə feillərə hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi tərz çaları verilir:

bölmək – bölüşdürmək

boğmaq – boğuşdurmaq

aramaq - araşdırmaq

-qla, -klə şəkilçisi dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunsada feil köklərinə qoşularaq hərəkətin intensivliyi və təkrarı tərz çaları yaradır:

sürünmək – sürükləmək

saymaq – sayaqalamaq

-n şəkilçisi feilin qayıdış növünün şəkiçisi kimi araşdırılısada, bu şəkilçi həm də hərəkətin intensivliyi, təkrar hərəkət tərz çaları da əmələ gətirir:

demək- deyirmək

gəzmək – gəzinmək

döymək – döyünmək və s.

Azərbaycan dilində feil təzləri həm sintetik üsulla, həm də analitik üsulla düzəlir. Sintetik üsulla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feil təzləri tərz çaları yaradan şəkilçilər vasitəsilə düzəlir ancaq analitik forma dedikdə, feili bağlama ilə təsriflənən feilin birləşməsi nəzərdə tutulur. Bu barədə Z.İ. Budaqova yazır: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feilin təzləri, adətən, analitik üsulla ifadə olunur. Tərz birləşməsinin tərkibində olan feili bağlama tərz kateqoriyasının lüğəti mənasını müəyyənləşdirdiyi üçün, şərti olaraq “əsas feil”, təsriflənən feil təzləri ifadə edən sözdəyişdirici bir ünsürə çevrildiyinə görə “köməkçi feil” adlandırılı bilər. Tərz birləşməsi tərkibində əsas feil həmşə köməkçi feildən qabaq gəlir(6, səh 59)”. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, feili bağlama ilə təsriflənən feilin hər cür birləşməsi tərz yarada bilmir. Ancaq feili bağlama ilə təsriflənən feil tərz yarada bilir və bu feillər ayrılıqda əsas feil kimi çıxış edə bilsə də, bu cür birləşmələrdə artıq köməkçi funksiya yerinə yetirir. Məsələn:

Gəlinin saçını biləyinə dolayıb yerə yıxdı.

Təpiyinin altına salıb döyəclədi... (5, səh 13)

Nökərlər səs-küyə tökülişüb gəldilər. (5, səh 15)

Nümunələrdən görüldüyü kimisonuncu cümlədə *gəldilər* feili köməkçi funksiya yerinə yetirir. O, özünün əsas leksik-semantik funksiyasını itirərək *tökülüşüb* feili bağlaması ilə birləşərək işin prosesini, hərəkətin sürəkliliyini bildirir. Ə.Ə. Rəcəbli feili bağlama ilə təsriflənib tərz çaları yaradan feilləri köməkçi feil yox, “funksional köməkçi feil” termini ilə adlandırmağı təklif edir və dilçi fikrini belə əsaslandırır: “Təsriflənən feil isə funksional-köməkçi rolda çıxış edir. Buna görə də onu funksional-köməkçi feil (rus dilində bu tip feillər “функционально-вспомогательный глагол” termini ilə deyil, “функционально-служебный глагол” termini ilə adlandırılır. Rus dilində termin bu feillərin mahiyyətini daha dəqiq göstərir Azərbaycan dilində uyğun termin tapa bilmədiyimiz üçün “funksional-köməkçi feil” termini işlətməyə məcbur olduq (5, səh 63)” Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, funksional-köməkçi feillər dedikdə tərz birləşmələrinin ikinci tərəfi təsriflənən feillər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində tərz yaratmaq üçün xüsusi köməkçi feillər olmadığından, tərz yaratmaq üçün leksik-semantik mənalı olan feillərdən istifadə olunur. Feili bağlama ilə işləndikdə leksik-semantik mənalı feillər öz leksik-semantik mənalılarını itirərək müvəqqəti olaraq köməkçi feil vəzifəsində çıxış edir. Bu feillər yalnız tərz birləşmələrində öz leksik-semantik mənalılarını itirir, tərz birləşməsindən kənarında isə öz leksik-semantik mənalılarını qoruyub saxlayır. *Almaq, gəlmək, yatmaq, qaçmaq* və s. bu kimi feillərin vasitəsilə analitik yolla tərz çaları düzələ bilir.

Almaq funksional-köməkçi feili feili bağlama ilə birləşdikdə hərəkətin qəfilliyini, bitkinliyini bildirən tərz çaları yaranır; məslən:

Həyat ona qarşı ədalətsiz, hətta amansız olmuş, insan həyatını bəzəyəcək nə vardısı, hamısını tutub almışdı. (6, səh 75)

Bu cümlədə *almaq* feili öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlaya bilməmişdir, burada ancaq funksional-köməkçi feil kimi çıxış edir.

Gəlmək feili funksional-köməkçi feil vəzifəsində feili bağlama ilə birləşib hərəkətin inkişafını, davamlılığını və danışana doğru yönəlməsini ifadə edir; məsələn: *Qız ata-anasına bildirmədən Rəhimin dalınca könüllü düşüb getmişdi. (Əli Tudə) (6, səh 78)*

Yatmaq feili funksional-köməkçi feil vəzifəsində işlədikdə öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlaya bilər və feili bağlama ilə tərz birləşməsi yaratdıqda bu birləşmə *yatmaq* feilinin təsiri ilə formalaşır; məsələn: Neçə gündən bəri müdafiə qurğularında işlədiyi üçün evə çatan kimi uzanıb yatdı. (6, səh 79)

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi türk dillərində feilin semantikasi geniş olduğundan, istənilən feil məcazi mənə kəsb edə bilər. R.Rəcəbova "Azərbaycan dilində feilin tərzləri" kitabında Azərbaycan dilində feil tərzlərinin aşağıdakı altı analitik formada mövcud olduğunu göstərmişdir:

- Hərəkətin inkişafını ifadə edən formalar.
  - Hərəkətin sürəkliliyini ifadə edən formalar.
  - Hərəkətin bitməsini göstərən formalar.
  - Hərəkətin qısa zamanlılığını yaxud qəfilliyini bildirən formalar.
  - Hərəkətin vəziyyətə keçdiyini ifadə edən formalar.
  - Hərəkətin icra olunmağa başlanmasını göstərən formalar.
- Azərbaycan dilində feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsinin üç tipi mövcuddur:
1. Əsas feil kimi feili bağlama və funksional-köməkçi feil kimi təsriflənən feilin birləşməsi vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.
  2. Feilin perifrastik formaları vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.
  3. İki təsriflənən feil vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.

Müxtəlif fikirləri ümumiləşdirsək, hər hansı bir dildə feilin tərz kateqoriyasının olması üçün bu dildə tərz kateqoriyasının mövcudluğunu sübut edən morfoloji əlamətlərin olması vacibdir. Eləcə də, Azərbaycan dilində feil tərzlərinin mövcudluğunu sübut etmək üçün ilk növbədə bu kateqoriyanı yaradan əlamətlərin mövcudluğunu sübuta yetirmək lazımdır. Azərbaycan dilində feil tərzləri sintetik üsulla şəkilçilərin köməyi ilə düzəlsədə, analitik üsulla feili bağlama ilə təsriflənən funksional-köməkçi feillərin birləşməsi ilə də düzəlir. Müasir Azərbaycan dilində sintetik üsulla xüsusi tərz yaradan şəkilçilər az sayda olsa da vardır. Həmin şəkilçilərin köməyi ilə sintetik üsulla tərz yaratmaq mümkündür. Azərbaycan dilində analitik üsulla isə funksional-köməkçi feillərin yaratdığı birləşmələrin köməyi ilə tərz yaratmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, Nurlan, 259 səh., 2004.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfolojiya, Bakı, Nurlan, 400 səh., 2010.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 608 səh., 2007.
4. İsmayıl Sıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 408 səh., 2005.
5. Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri, Bakı, 285 səh., 1988.
6. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri. Elm və təhsil, Bakı, 168 səh., 2013
7. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, Bakı-Mütərcim, 180 səh., 2012.

Summary

(The creation forms of verb conjugation in Azerbaijani language)

Summarizing the linguists' opinion about verb conjugation, it is important to prove being morphological features of verb conjugation in those languages. Also, in order to prove being morphological features of verb conjugation in the Azerbaijani language, firstly it is necessary to prove the existence features. Although the verb conjugation in Azerbaijani are synthetically formed with the help of the suffixes, they are also analytically formed with the combine of the functional-auxiliary verbs, which are characterized by phrasal verbs.

Резюме

(Образование категории способы глагольного действия в азербайджанском языке)

Резюмируя мнение лингвистов о глагольспособа действия, важно доказать, что они являются морфологическими признаками способа действия глаголов в этих языках. Также для того, чтобы доказать морфологические особенности способа действия глаголов в азербайджанском языке, в первую очередь необходимо доказать особенности существования. Хотя глаголы способа действия в азербайджанском языке формируются синтетически с помощью суффиксов, они также формируются аналитически с помощью сочетания функционально-вспомогательных глаголов, которые характеризуются фразовые глаголами.